

DE AANVANG
DER PORTUGESE MARITIEME EXPANSIE
VOOR, ONDER EN NA
HENDRIK DE ZEEVAARDER

DOOR

C. VERLINDEN

24490

De Portugese maritieme expansie is niet een mirakel geweest dat ineens met Hendrik de Zeevaarder (1394-1460) als bij toverslag begon. Hendrik, die zo weinig de zee bevoer, is meestal het voorwerp geweest van een pseudo-wetenschappelijke hagiografie. Vijfde kind van João I van Avis en Philippa van Lancaster is hij meestal beschouwd geweest als de persoonlijkheid zonder dewelke de Portugese maritieme expansie niet zou hebben plaats gevonden. Dat hij deze expansie aanzienlijk heeft helpen uitbreiden staat buiten kijf, maar dat alles met hem begint en dat na hem alleen nog overbleef verder te gaan op de onder hem ingeslagen weg, verdient wel nader onderzoek.

De aanvangsperiode waarvan hier spraak zal zijn duurt lang. Ze begint met de ontdekking der archipels in het oosten van de Atlantische Oceaan — Canarische Eilanden, Madeira's, Azoren — in het midden van de 14de eeuw en duurt tot de verwezenlijking van de Atlantische — en Indische Oceaanzeeweg naar Indië door Vasco da Gama op het einde van de 15de eeuw. Daarna begon het stadium van het koloniale imperium dat de expansie bekroonde en zich uitbreidde tot China, Indonesië en Japan, althans wat de economische connexies en, in zekere gevallen, de economische en politieke steunpunten betreft. Het is deze periode van meer dan anderhalve eeuw die hier zal worden onderzocht met het doel na te gaan welke plaats daarin toekomt aan Hendrik de Zeevaarder, aan koning João II en aan zeevaarders zoals de Italiaanse medewerkers van de Portugese kroon — Lanzarotto Malocello, Alvise da Cà da Mosto, Antonio da Noli —, aan de Vlaming Ferdinand Van Olmen, en aan de grote Portugezen Diogo Cão, Pero da Covilhão, Bartolomeu Dias en Vasco da Gama.

I. De Genuezen in de Portugese marine in de 14de eeuw

De eerste maritieme betrekkingen tussen Genua en Portugal staan in verband met de economische connexie over zee tussen de grote Ligurische havenstad en

West-Europa, vooral Engeland en Vlaanderen, die aanvangt op het einde der 13de eeuw¹. Sporadisch komen er wel contacten voor in vroegere tijd, maar het is van bedoelde periode af dat de Portugese havens, en vooral Lissabon, regelmatige pleisterplaatsen werden langsheen de route die de Genuese galeien van de Middellandse naar de Noordzee leidde. De Genuezen werden geleidelijk talrijker in Lissabon en verwierven er privileges².

In 1317 komt één van hen, de grote koopman en zeevaarder Manuel Pessagno, ineens in het volle licht te staan als admiraal van de Portugese vloot. Een contract wordt tussen hem en koning Dinis van Portugal afgesloten op 1 februari 1317. Pessagno voerde zeehandel op Engeland sedert minstens 1306. In een notarisakte van 31 oktober van dat jaar sluit hij een overeenkomst met zijn medeburger Janinus Marocellus voor het vervoer van een aanzienlijke lading Engelse wol naar Genua op twee Genuese galeien, elk met een bemanning van 140 koppen. Marocellus behoorde tot een Genuese familie met dewelke Pessagno voortdurend in betrekking stond, ook in Portugal zoals nog zal worden aangetoond.

In 1317 is Manuel Pessagno zo goed bekend in Lissabon dat koning Dinis hem tot een Portugese vazal maakt. Door het reeds vermelde diploma van 1 februari 1317 krijgt de Genues het koninklijk goed Pedreira te Lissabon, levenslang en mits de dienstprestaties die in het diploma bepaald worden³. Pedreira en een jaarlijkse rente van 3000 pond vormen een eerstgeboorteleen voor de oudste wettige en leke zoon van Pessagno, en diens opvolgers, onder dezelfde voorwaarden en mits dezelfde diensten aan de kroon. Zoals de vader, zullen de zoon en zijn opvolgers hulde brengen en trouw zweren aan de koning⁴. Pessagno verklaart zich vazal van de koning en belooft hem loyaal te dienen „nas vossas galees per mar”. Hij zal slechts zelf het commando moeten nemen, indien minstens drie galeien tegelijk opereren. Hijzelf en zijn opvolgers zullen steeds ter beschikking van de koning twintig Genuese medewerkers houden : „viinte homeens de Genua sabedores de mar, taaes que seiam convehaviis pera alcaides de galees e pera arrayzes”. Wanneer de koning deze kapiteins en loodsen niet nodig heeft, mogen Pessagno en zijn opvolgers ze gebruiken „en vossas merchandias” en ze naar Vlaanderen, Genua en andere plaatsen zenden. De Pessagno's zullen dus Portugese admirals zijn, maar tevens handelaars blijven in de zeehandel tussen Genua en Noord-West Europa. Het salaris van de Genuese

¹ Voor het eerst werd zulks aangetoond door R. DOEHAERD : *Les galères génoises dans la Manche et la Mer du Nord à la fin du XIIIe siècle et au début du XIVe siècle* (Bul. Institut historique belge de Rome, d. XIX, 1938, pp. 5-76).

² C. VERLINDEN : *De Italiaanse invloeden in de Iberische economie en kolonisatie* (12de-17de eeuw) (Meded. kon. Vl. Acad. voor Wet. Let. en Sch. K., Kl. Let., 1951, 22 pp.). C. VERLINDEN : *La colonie italienne de Lisbonne et le développement de l'économie métropolitaine et coloniale portugaise* (Studi in onore di Armando Saporì, Milaan, 1957, pp. 617-628).

³ „E vos Micer Manuel devedes aver o dicto feu (= leen) en todo tempo de vossa vida e servirdes por el a mim e aos meus successores que forem Reis en Portugal como adeante he scritto”. J. MARTINS DA SILVA MARQUES : *Descobrimientos portugueses*, d. I (Lissabon, 1944), p. 28.

⁴ „façam o menage e o juramento que mi vos fazedes”.

kapiteins en loodsen zal door de koning uitbetaald worden wanneer zij in zijn dienst staan. Pessagno en zijn opvolgers zullen niet alleen galeien maar ook andere vaartuigen, met name *navios*, mogen uitrusten.

Op 10 februari 1317 geeft de koning bevel aan al zijn kapers, kapiteins, loodsen en officieren de nieuwe admiraal te gehoorzamen: „Eu, querendo fazer graça e merçee a Miser Manuel genoes, meu vassalo, faço o meu Almirante moor e mando a todos meus vassalos cossairos e a todos outros alcaides de galees e arrayzes e officiaaes que a este officio perteeçem que ffaçam seu mandado”⁵.

Op 24 september wordt nog eens herhaald dat Manuel Pessagno, maar ook zijn erfgenamen en opvolgers, steeds twintig nautisch onderlegde Genuezen ter beschikking van de koning en zijn opvolgers moeten houden⁶. De rente van 3000 pond wordt nu vervangen door het kasteel en het stadje van Odemira, maar wat „naves ou barcas” daar zullen aanvoeren uit Frankrijk of „daalem mar ou d’outras partes” zal het tiend moeten betalen⁷. Zulks toont eens te meer dat de Pessagno’s, buiten galeien, ook andere vaartuigen gebruikten, niet alleen „navios”, zoals we reeds wisten, maar ook kleinere „barcas”, die bijzonder geschikt waren voor kustvaart „alem mar”, wat zeker Afrika bedoelt⁸.

Op 24 april 1321 zien we in een koninklijk diploma dat er moeilijkheden waren ontstaan tussen de admiraal en de alcaide van Lissabon. Pessagno beklagde er zich over dat de alcaide hem de rechtspraak over zijn manschappen en zijn „alcaides, arraizes e petintaaes” wilde onttrekken. De eerste twee categorieën kennen wij reeds. De *petintaaes* zijn waarschijnlijk technici belast met het onderhouden der schepen⁹. De koning beslist dat zijn alcaide alleen voor misdaden bevoegd zal zijn. De „homens de mar” van de admiraal, waaronder zeker Genuezen, mogen niet wederrechtelijk door de alcaide in de gevangenis worden opgesloten, doch maatregelen worden voorzien betreffende het dragen van wapens door de Genuezen. De dienaars van de alcaide van Lissabon mogen niet in de wijk van de admiraal (barro) doordringen. Er bestaat dus in de Portugese hoofdstad een immunitaire Genuese wijk, waar echter waarschijnlijk ook Portugezen woonachtig waren, voor zover zij behoorden tot het personeel van de admiraal.

Door een koninklijke oorkonde van 16 maart 1321 vernemen we dat de admiraal Moren van Sale op de atlantische kust van Marokko heeft gevangen genomen. Dit wijst dus op activiteit langsheen de kust van Noord-West Afrika.

De opvolger van Dinis, koning Alfons IV, bevestigt op 21 april 1327 het privilege van 1317¹⁰. Door twee diploma’s van 1339 en 1340 vernemen we dat

⁵ SILVA MARQUES : *op. cit.*, n° 39, pp. 31 sqq.

⁶ *Ibid.*, n° 42, p. 34.

⁷ *Ibid.*, p. 35.

⁸ En niet Engeland, zoals ik meende in *Les Génois dans la marine portugaise avant 1385 (Actas do Congresso de Portugal medievo*, Braga, 1959, pp. 388-407, n. 17). Men denke aan de titel die de Portugese koningen later aannamen en waarin „alem mar” Afrika betekent.

⁹ J. DE SANTA ROSA DE VITERBO : *Elucidario* (Lissabon, 1798) v° petintal.

¹⁰ SILVA MARQUES : *op. cit.*, dl. II, n° 18, p. 28.

Pessagno een scheepswerf had aangelegd te Pederneira in de bossen van de abt van Alcobça om er galeien te bouwen met het hout van deze bossen. Hij had zijn „criado” of bediende Vasco Lourenzo, een Portugees dus, aangesteld als „alcaide do mar” en deze was in conflict geraakt met de abt. De zaak werd voor de Cortes gebracht, maar wat ons hierbij interesseert is dat de admiraal nu ook galeien *bouwt*. Hij was zeker eerst in Portugese dienst getreden met zijn eigen schepen, zoals dat met andere Genuese admiraals het geval was geweest in Castilië¹¹.

Carlos Peçanha – zoals de naam nu in Portugal geschreven werd – heeft zijn vader opgevolgd vóór of in 1342¹². Na hem werd zijn broeder Bartolomeo admiraal, en daarna een derde broeder Lanzarote¹³. Nog ten tijde van Hendrik de Zeevaarder waren leden van de zelfde familie admiraal. Allen hielden ze het ambt zoals dat in 1317 was vastgelegd. De medewerking van Genuese technici bleef aan de orde van de dag. Er was een korte onderbreking in de carrière van Lanzarote Peçanha toen deze van 1365 tot 1367 werd afgezet door Pedro I, maar opnieuw aangesteld in 1367 door koning Ferdinand¹⁴. Nu is het juist gedurende de ambtsperioden van Manuel Pessagno en van zijn drie zonen als admiralen van Portugal dat de Canarische eilanden, de Madeira's en de Azoren voor het eerst in de kartografie verschijnen. In een aantal vorige studies heb ik het verband tussen beide feitenreeksen onderzocht. Hiervan volgt een samenvatting.

II. De ontdekking der Canarische eilanden, der Madeira's en der Azoren

De Oudheid had een en ander geweten over de Canarische eilanden, toen Insulae Fortunatae genoemd, maar die kennis was gedurende de middeleeuwen verloren gegaan. In de 14de eeuw werd de archipel herontdekt.

Men heeft deze ontdekking sedert lang toegeschreven aan de Genues Lanza-rotto Malocello maar doorgaans met een verkeerde chronologie. D'Avezac in 1848 sprak van 1275, wat hijzelf een „chiffre conjectural” heette¹⁵. Beazley maakte er, in 1906, 1270 van¹⁶. Deze datum werd zonder bewijzen overgenomen door E. Prestage¹⁷, terwijl Ch. de la Roncière aan 1312 dacht¹⁸ en daarin, ook weer zonder afdoende bewijzen, door R. Hennig werd gevolgd¹⁹.

¹¹ Voor Ugo VENTO, cf. R. LOPEZ: *Alfonso el Sabio y el primer almirante genoves de Castilla (Cuadernos de Historia de España, d. XII, Buenos Aires, 1950)*. Voor Benedetto ZACCARIA, Id.: *Genova Marinara nel duecento. Benedetto ZACCARIA (Messina-Milaan, 1933)*.

¹² L. T. BELGRANO: *Documenti e genealogia dei Pessagno Genovesi, ammiragli del Portogallo (Atti della società ligure di Storia Patria, d. XV, 1881)*, p. 295.

¹³ SILVA MARQUES: *op. cit.*, n° 83, 88, 89, pp. 105, 107, 108.

¹⁴ *Ibid.*, n° 103, n° 107, pp. 117, 121; d. II, n° 175 (p. 286).

¹⁵ *Iles africaines de l'Océan atlantique (L'Univers Pittoresque, Parijs, 1848)*, p. 40, kol. 2.

¹⁶ *The dawn of modern geography, d. II (Oxford, 1906)*, p. 411.

¹⁷ *The portuguese pioneers (London, 1933)*, p. 5.

¹⁸ *La découverte de l'Afrique au moyen âge, d. II. Le périple du continent (Cairo, 1925)*, p. 3.

¹⁹ *Terrae incognitae, d. III (Leiden, 1953)*, pp. 169 sqq.

De *terminus ante quem* voor de ontdekking wordt aangeduid door de Major-kaanse kaart van Angelino Dulcert van 1339²⁰, waar onder de vier Canarische eilanden die er verschijnen, een „insula de Lanzarotus Marocelus” voorkomt. Op het eiland zelf staat het kruis van Genua getekend, terwijl latere kaarten, waaronder die van de Genuees Bartolomeus Pareto, na Marocelus „Januensis” toevoegen. Het gaat hier om een ontdekking door een Genuees, maar niet om een Genuese ontdekking, en nog minder om een Genuese inbezitneming, want Genua heeft nooit de Canarische eilanden opgeëist.

We weten door een brief van koning Alfons IV van Portugal uit 1345 aan Paus Clemens VI dat de ontdekking werd gedaan door inwoners van zijn rijk (*regnicole*), maar dat er daarna geen bezetting plaats had ten gevolge van een oorlog met Castilië²¹. Nu dagtekent deze oorlog van 1336. De ontdekking is dus kort vóór die datum gedaan en wel door een Genuees in Portugese dienst (*regnicola*). Bijgevolg was Lanzarotto Malocello, een medewerker van Manuel Pessagno, de Genuese admiraal van de koning van Portugal, die wel zegt dat de ontdekking gedaan werd door bewoners van zijn koninkrijk (*regnicole*) zoals de Genuezen van Pessagno waren. Dat Malocello Portugezen in zijn bemanning had is natuurlijk hoogst waarschijnlijk. Merken we hierbij nog even op dat reeds te Genua economische relaties bestonden tussen de Pessagno's en de Malocello's, die insgelijks aanzienlijke groothandelaars en zeelui waren²². Anderzijds eist de brief van koning Alfons IV aan de Paus de soevereiniteit over de archipel voor Portugal op.

Inderdaad werd de verkenning der Canarische eilanden door Portugal voortgezet. Op 1 juni 1341 vertrokken drie schepen — twee „naves” en een „navicula minuta”, zeker een „barca” — uit Lissabon onder het bevel van de Genuees Nicoloso da Recco, zeker ook weer een medewerker van Manuel Pessagno. Deze keer werd gans de archipel doorlopen, zoals aangetoond in een brief van Italiaanse handelaars gevestigd te Sevilla en ingelicht door Nicoloso da Recco zelf²³. De archipel werd bereikt in vijf dagen, wat bewijst dat de weg daarheen reeds bekend was, nl. door de reis van Lanzarotto Malocello. Het was de eerste expeditie na die van Lanzarotto, vijf jaar vroeger; de eilanden dragen nog geen gemeenschappelijke naam en worden slechts genoemd „*eas insulas quas vulgo repertas dicimus*”. „Repertas” slaat natuurlijk op de ontdekking door Lanzarotto. Het eerste eiland dat werd gezien was „lapideam

²⁰ E. T. HAMY : *La mappemonde d'Angelino Dulcert de Majorque (1339)* (*Bulletin de géographie historique et descriptive*, Parijs, 1886, p. 254 sqq. ; L. GALLOIS : *Sui mappamondi del Dalorto e del Dulcert* (*Rivista geografica italiana*, 1905, pp. 1 sqq.)). Ik heb aangetoond dat het hier een en dezelfde kartograaf geldt. Cf. C. VERLINDEN : *Découverte et cartographie : Canaries, Madères, Açores, Cap Vert, Iles du Golfe de Guinée* (*V^o Coloquio de Historia Canario-Americana. XIX° Coloquio Internacional de Historia Maritima*, d. IV (1982, verschenen in 1986), pp. 7 sq. De kaart is weergegeven in YOUSSEF KAMAL : *Monumenta Cartographica*, d. IV, 2 (1927), n° 1222.

²¹ SILVA MARQUES : *op. cit.*, d. I, p. 87.

²² R. DOEHAERD : *Les relations économiques entre Gènes, la Belgique et l'Outremont d'après les archives génoises aux XIIIe et XIVe siècles* (Brussel, 1941). Cf. index in deel III.

²³ Uitgegeven door SILVA MARQUES : *op. cit.*, d. I, p. 77 sqq.

omnem atque silvestrem, habundantem tamen capris et bestiis aliis atque nudis hominibus et mulieribus, asperis cultu et ritu". Daarna werd een tweede eiland geraakt (aliam insulam fere maiorem) waar de ontdekkers niet durfden ontschepen doordat een massa inlanders zich op het strand verzamelde. Een derde en een vierde eiland waren niet bewoond ; een vijfde vertoonde „lapidei montes excelsi nimis et pro maiori temporis parte nubibus tecti et in ea pluvie crebre". Dertien andere eilanden werden nog gezien, waarvan zes bewoond waren ; daaronder moesten zich ook rotsklippen bevinden want de ganse Canarische archipel telt slechts twaalf werkelijke eilanden. Een van de eilanden wordt aldus beschreven „insuper et aliam insulam in quam non descenderunt, nam ex ea mirabile quoddam apparet ; dicunt enim in hac montem consistere altitudinis pro existimatione XXX milia passuum seu plurimum qui valde a longe videtur". Dit was natuurlijk de Pico de Teyde op Tenerife waarvan de werkelijke hoogte 3781 meter bedraagt.

De nomenclatuur der onlangs ontdekte eilanden verschijnt ineens in buitengewoon uitgebreide en preciese vorm in het *Libro del Conoscimiento de todos los reynos e tierras e señorios que son por el mundo* van een anonieme Spaanse Franciskaner monnik, dat zijn uitgever, M. Jiménez de la Espada ²⁴, dagtekende van 1348 of 1349. Daar waar op de kaart van Dulcert (1339) alleen de namen van de eilanden Lanzarote, Fuerteventura, Canaria en Vegi Marini (het tegenwoordige Lobos) voorkomen, krijgen we nu ineens, en slechts een tiental jaren later, indien we de datum van de uitgever moesten aannemen, een bijna volledige lijst van de eilanden van de drie archipels der Canarische eilanden, der Madeira's en der Azoren, met daaronder enkele duplicaties en legendarische elementen. Wat betreft de Canarische archipel is het makkelijk uit deze lijst Graciosa, Lanzarote, Lobos, Rocca, Alegranza, Fuerteventura, Gomera en Ferro te identificeren. Voor de Madeira's, Madeira zelf, Porto Santo en Deserta – in werkelijkheid zijn er drie Desertas. Voor de Azoren, San Jorge en Corvo. Alles te samen zijn er 25 eilanden wat, eigenaardig genoeg, overeenstemt met het juiste getal der eilanden van de drie archipels. Daarenboven zegt deze verrassende tekst nog dat Lanzarote, in de Canarische archipel, aldus genoemd werd „porque las gentes desta isla mataron a un Ginoves que dezian Lançarote" ²⁵, dus omdat de bewoners een Genuees doodden die Lanzarote heette. Dat Lanzarotto werkelijk op Lanzarote gevestigd is geweest wordt bevestigd door een Franse bron uit het begin van de 15de eeuw, nl. het verhaal van de kapelaans van Jean de Béthencourt, een Normandisch edelman die in 1402 en volgende jaren Lanzarote en andere Canarische eilanden bezette voor rekening van Castilië. Daar wordt gesproken van „un vieil chastel que Lançarote Maloisel avoit jadis fait faire quand il conquist le pays" ²⁶, nl. Lanzarote.

²⁴ Madrid, 1877.

²⁵ *Loc. cit.*, p. 50.

²⁶ Uitgave E. Serra Rafols en A. Cioranescu, d. III (Las Palmas, 1965), p. 61.

Dit alles moet nader onderzocht en nauwkeuriger gedateerd worden door vergelijking met de kartografische bronnen en met de diploma's van de koning van Portugal.

De kaart van Dulcert van 1339 kent alleen nog maar, in de zone der oost-atlantische archipels, de Insulle Sti Brandani sive Puelarum, die legendarisch zijn, Primaria, een naam waarvoor geen moderne equivalent met zekerheid kan worden opgegeven, een Insula Capraria, die doet denken aan het eiland vol geiten vermeld door de Portugese expeditie onder de Genuees Nicoloso da Recco in 1341²⁷. In de Canarische eilanden zijn dan bekend Canaria, Insula de Lanzarotus Marocelus, Vegi Marini (Lobos) en Fuerteventura. Waaraan Canaria eigenlijk beantwoordt kan men niet weten. Gran Canaria? Tenerife? Alleen de Canarische archipel is dus enigszins bekend en zal het weldra meer zijn door de expeditie van 1341. Men weet in 1339 niets van de andere eilanden-groepen.

Dat is niet meer zo op de Laurentijnse portulaan van 1351, zeer waarschijnlijk een Genuees werk. Deze kaart kent, alhoewel onder gefantaseerde namen, vier der Azoren, al de Madeira's, en Alegranza, Lanzarote, Lobos, Fuerteventura, Gran Canaria, Tenerife, dat Inferno heet wegens de vulkaan Pico de Teyde, en La Palma (Liparme) in de Canarische archipel. De verkenning der Atlantische archipels is dus zonder oponthoud doorgestaan. Ze is ons bekend door een Italiaanse kaart met Italiaanse benamingen. Madeira heet hier Legname, wat „hout” betekent wegens de toenmalige zware bebossing. Madeira zal daarvan slechts later de Portugese vertaling zijn. In de Canarische archipel heet La Palma, Liparme, met een typische Genuese vervanging van l door r voor dit eiland der palmbomen. Dit wijst ook weer in de richting van de Genuezen der Pessagno's²⁸.

De kaart van de gebroeders Domenico en Francesco Pizzigano van 1367 in de Biblioteca Palatina van Parma is ontgoochelend voor de Madeira's en de Azoren, maar voor de Canarische archipel is er vooruitgang. De eilanden Gomera en Santa Clara, dit laatste onder de vorm Declarie, verschijnen nu voor het eerst in de kartografie²⁹.

Eigenaardig genoeg verschijnt Gomera ook in een koninklijk diploma van 29 juni 1370, door koning Ferdinand van Portugal verleend aan Lanzarote de Framqua, admiraal en zijn vazal, die eilanden heeft gevonden en veroverd dicht bij Kaap Non, dat is in de Canarische archipel. De koning geeft hem in leen, om er de „bevolking”, dat is de kolonisatie, van te verzekeren, de eilanden „Nossa Señora a Framqua” en Gomera. We hebben dit diploma slechts in afschrift en in margine heeft een andere hand voor het eerste eiland als verklaring de naam Lanzarote genoteerd³⁰. Daar we weten dat Lanzarote ontdekt werd door Lanzarotto Malocello worden we geleid tot

²⁷ Cf. *supra*, p. 11.

²⁸ N. NORDENSKIÖLD: *Periplus* (Stockholm, 1897), pl. VIII.

²⁹ *Ibid.*, p. 115.

³⁰ SILVA MARQUES, *op. cit.*, d. I, n° 115, p. 127.

een identificatie van Lanzarote de Framqua met Lanzarotto Malocello, die des te begrijpelijker is daar het moeilijk zou zijn geweest deze laatste Lanzarotto van Lanzarote te noemen. De naam Malocello is waarschijnlijk in Portugal in deze tijd niet meer bekend.

Maar hoe is Lanzarotto admiraal geworden? Na zijn ontdekking van 1336 heeft hij hoogst waarschijnlijk dienst genomen in de Franse marine, zoals andere Malocello's, nl. Manfroy, Antoine-Jude en Charles³¹ omtrent dezelfde tijd. Hij is dan misschien later admiraal geworden in Frankrijk, want de Portugese koning heet hem wel „almyrante” maar niet „noso almyrante”, zoals hij dat wel doet voor „vassalo”. Hij kan terug in Portugese dienst zijn getreden gedurende de afzetting van Lanzarotto Pessagno tussen 1365 en 1367 en heeft toen, zeker wel, Lanzarote en Gomera bezet voor rekening van Portugal³². Toen Pessagno zijn dienst hernam, was Lanzarote de Framqua, alias Malocello, nog werkzaam in de twee Canarische eilanden waarvan het bezit als vazal hem erkend wordt in 1370. Indien Lanzarotto Malocello een twintigtal jaren oud was op het ogenblik der ontdekking van Lanzarote (\pm 1336)³³, dan was hij terug in de archipel omtrent zijn vijftigste levensjaar. Deze twee leeftijden passen helemaal in de normale loopbaan van een koopman-zeeman in die tijd³⁴.

In 1376 toont een ander diploma dat Lanzarote verjaagd is geworden uit zijn eilanden door de inlanders en „anderen”, die Castilianen waren onder bevel van Martin Ruiz de Avendaño³⁵. Hij moet later nog een poging hebben gedaan om althans het eiland Lanzarote te heroveren, want een diploma van Koning João I van 8 november 1385 voor zijn zoon Lopo Alfonso zegt dat de vader gesneuveld is op Lanzarote³⁶. Hij moet dan wel bij de 70 zijn geweest. Merken we daarbij op dat Genuese notarisakten van 1384 en 1391 het hebben over de weduwe van Lanzarotto Malocello³⁷.

Hoe kan nu dit alles in verband worden gesteld met de tekst van het *Libro del Conoscimiento* waar gezegd wordt dat de inlanders van Lanzarote een Genuees hebben gedood die deze naam (Lanzarote) droeg?

Daarvoor hoeven we terug te keren naar de kartografische bronnen.

De Catalaanse Atlas van 1375, in de Bibliothèque Nationale te Parijs, laat toe een nieuwe vooruitgang in de kennis van de Atlantische archipels vast te stellen. Voortaan zijn er zes Azoren, die echter meestal namen dragen die niet met de huidige – en later ingevoerde – overeenstemmen. De relatieve ligging laat nochtans geen

³¹ B. BONNET REVERÓN: *Las expediciones a las Canarias en el siglo XIV* (Revista de Indias, d. V, Madrid, 1944), p. 594.

³² „as yllas que trobou e nos ganou”, SILVA MARQUES, *loc. cit.*

³³ Cf. hoger p. 11.

³⁴ Cf. de carrière van Alvise da Cà da Mosto in R. CADDEO: *Le navigazioni atlantiche di Alvise da Cà da Mosto, Antoniotto Uso di Mare e Nicoloso da Recco* (Milaan, 1928), p. 165.

³⁵ SILVA MARQUES, d. I, n° 137, p. 155. Cf. F. PÉREZ EMBID: *Los descubrimientos en el Atlantico y la rivalidad castellano-portuguesa hasta el tratado de Tordesillas* (Sevilla, 1948), p. 96.

³⁶ SILVA MARQUES, n° 162, p. 186.

³⁷ M. G. CANALE: *Nuova istoria della republica di Genova* (Florence, 1860), d. III, p. 343.

twijfel over. San Zorzo draagt reeds zijn hedendaagse naam, nl. die van een bij uitstek Genuese heilige in een overigens Italiaanse vorm op een Catalaanse kaart ³⁸. Zulks wijst weer in de richting van de medewerkers van de toenmalige Peçanha of Pessagno, nl. Lanzarote, de derde zoon van Manuel Peçanha.

In 1384 op een Italiaanse kaart ³⁹ en in 1385 op de Majorkaanse kaart van Soler ⁴⁰ komen acht Azoren op negen voor. Ook hier weer is er vooruitgang. Wanneer men de archipel-nomenclatuur van het *Libro del Conoscimiento* vergelijkt met die der kaarten van 1375 en vooral van 1385, constateert men dat het deze kartografische nomenclatuur is die als basis heeft gediend voor de namenlijst van het *Libro*. Het is een kaart van het type der Majorkaanse kaart van 1385, of die kaart zelf, die gebruikt werd door de auteur van het *Libro*, vermits het zeer getrouw, van zuid naar noord gelezen, de lijst van 1385 is die in het *Libro* wordt weergevonden. Dit blijkt bijzonder duidelijk uit de twee lijsten voor de Azoren.

<i>Libro</i>	<i>Soler</i>
Lobo	Lovo
Cabras	Capraria
Brasil	Brazir
Columbaria	Columbis
Ventura	Ventura
San Jorge	San Zorzo
Conejos	Conigi
Cuervos marines	Cervi marini

Alleen heeft de Spaanse monnik de overheersend Italiaanse namen van Soler in het Spaans vertaald.

Deze passus, en misschien het ganze *Libro*, is aldus gedateerd : 1385 of kort daarna. Bijgevolg is de vermelding van de door de inlanders gedode Genuees Lanzarotto of Lanzarote, die aldaar voorkomt, insgelijks omtrent die tijd te plaatsen, wat overeenstemt met het koninklijk diploma van 1385, dat hierboven werd aangehaald ⁴¹.

Uit het geheel van de onderzochte kartografische en diplomatieke documentatie vloeit voort dat de ontdekking niet alleen der Canarische eilanden, maar ook der Madeira's en der Azoren in de 14de eeuw valt en wel in de tijd tussen 1336 en 1385, d.i. tussen de ontdekking van Lanzarote door Lanzarotto Malocello en diens dood op Lanzarote. Gedurende deze tijd staat de Portugese vloot onder het bevel der Pessagno's, uitgenomen in een paar jaren tussen 1365 en 1367. Nog in 1372 en 1383 worden de privileges van Lanzarote Peçanha bekrachtigd, samen met die van zijn

³⁸ Afbeelding in Ch. DE LA RONCIÈRE : *op. cit.*, d. I, pl. XI.

³⁹ Nordenskjöld : *Periplus*, pl. XV, links.

⁴⁰ G. MARCEL : *Choix de cartes et de mappemondes des XIVe et XVe siècles* (Paris, 1896), pl. II.

⁴¹ Cf. p. 14. Over dit alles, cf. C. VERLINDEN : *Lanzarotto Malocello et la découverte portugaise des Canaries* (*Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, d. XXXVI, 1958), pp. 1173-1209.

Genuese helpers, die zeer waarschijnlijk een belangrijke rol hebben gespeeld in de ontdekking van die en de vorige periode⁴². Daarenboven is er met de bevolking en kolonisatie van Lanzarote een aanvang gemaakt tussen ± 1370 en 1385. Deze kolonisatie valt dus ettelijke decennia vóór die welke, in hoofdzaak op de Madeira's en de Azoren, zal doorgaan onder Hendrik de Zeevaarder en zijn erfgenamen⁴³. In de Canarische archipel is die eerste kolonisatie mislukt zoals ook de pogingen om het Portugese gezag aldaar te herstellen zullen mislukken onder Hendrik de Zeevaarder⁴⁴.

We komen aldus tot een merkelijke chronologische wijziging in de zeevaartgeschiedenis. Het feit dat de Madeira's en meer nog de Azoren ontdekt werden in volle 14de eeuw verouderd met ongeveer een eeuw de ontdekking van de terugroute naar het noorden, die eertijds in de Portugese geschiedschrijving bekend stond onder de naam van *volta da Guine*, of terugkeer uit Guinea, wat aantoonde dat men daarbij dacht aan de tijd van Hendrik de Zeevaarder en meer in het bijzonder aan de laatste jaren vóór zijn dood in 1460⁴⁵. Het karveelschip, dat in de 13de-eeuwse Portugese teksten verschijnt als een vaartuig voor visvangst langsheen de kust, heeft zeer sterk de invloed ondergaan van de Italiaanse en vooral Genuese *nave*⁴⁶. Uit de kruising en internationale samenwerking der technieken is het beroemde karveelschip ontstaan dat de ontdekkingen mogelijk maakte. Deze nieuwe scheepstypen zijn het die sedert het midden der 14de eeuw de *volta das Canarias*, mogelijk maakten, die er in bestond ver in zee ten westen van de Canarische eilanden de westelijke passaatwind te gaan opzoeken, wat als natuurlijk gevolg had dat de Madeira's en de Azoren ontdekt werden.

Deze *volta das Canarias* is helemaal niet een kwestie van nautische instrumenten. Het is een kwestie van door de scheepvaart naar schatting bemeesterde winden en van primitieve astronomische scheepvaart. In het noordelijk halfrond, dat hier in aanmerking komt, geeft de hoogte der poolster, met een aanzienlijke benadering, de breedteligging. Wanneer de gezichtseinder helder is, wat vaak gebeurt wanneer de passaat waait, heeft men de nodige tijd om de hoogte te nemen, als de sterren reeds zichtbaar zijn en de horizontlijn nog duidelijk is. Zelfs gedurende de nacht is de gezichtseinder vaak nog vrij precies. Wanneer de hoek vanaf de horizont geen vijftien graden overschrijdt — en dat is het geval in de zone waarover we het hebben — kan de schatting van een verschil van één graad met het blote oog gebeuren door een

⁴² SILVA MARQUES : *op. cit.*, d. I, n° 129, p. 146 en n° 159, p. 184.

⁴³ Cf. *infra* p. 18.

⁴⁴ De fragmenten der kaarten die betrekking hebben op de archipels vindt men weergegeven achteraan C. VERLINDEN : *De ontdekking der Canarische eilanden in de 14de eeuw volgens de geschreven bronnen en de kartografie (Mededelingen der Kon. Vl. Acad. voor Wetenschappen. Kl. der Wetens., d. XX, 1958)*. Over de Azoren : C. VERLINDEN : *Découverte et cartographie : Les Açores au XIVe siècle (Boletim do Instituto Historico da Ilha Terceira, d. XLI, 1983)*, p. 17-25.

⁴⁵ Over het bereiken van Guinea, cf. *infra* pp. 22.

⁴⁶ R. MAUNY : *Les navigations médiévales sur les côtes sahariennes antérieures à la découverte portugaise (Lissabon, 1960)*, p. 37.

zeeman die er de gewoonte van heeft. Dat is steeds zo geweest en is nog steeds zo voor alle schippers en vissers die naar schatting en zonder astronomische werktuigen varen. Een zeeman van dat type wist dat wanneer men de twee achterwielen van de Wagen van de Grote Beer verlegt, men op de poolster valt. De inclinatie van deze lijn gaf hem een verschil dat overeen kwam met het verschil tussen de positie der poolster en de werkelijke pool. Andere sterren gaven daarenboven aan de zeeman, die bepaalde wegen volgde, controlepunten voor de richting. In de 14de eeuw zijn de betrekkingen met de Canarische archipel veelvuldig geweest, zoals we hebben gezien, en de geleidelijke ontdekking der Madeira's en der Azoren bewijst dat goed bepaalde routes gevolgd werden. De zeevaarders waren sedert eeuwen vertrouwd met de taal van water en wind. Samen met de tekens aan de sterrenhemel die hun primitieve astronomie hun deed ontwaren, liet de verworven behendigheid hun toe tochten te ondernemen waaraan de instrumenten geleidelijk meer mechanische precisie toevoegden. Het compas was sedert lang in gebruik en hetzelfde geldt voor de astrolaab⁴⁷.

III. Hendrik de Zeevaarder, de archipels en de Noord-Afrikaanse kust

Het is zeker dat niet alleen de Canarische eilanden, maar ook de Madeira's en de Azoren in de 14de eeuw ontdekt werden. In de eerste dezer archipels had een kortstondige Portugese inbezitname plaats, in de twee andere is zulks gebeurd onder Hendrik de Zeevaarder. De *Cronica dos feitos notaveis que se passaram na conquista de Guiné por mandado do Infante D. Henrique*, het beroemde panegyrisch geschrift van Gomes Eanes de Zurara⁴⁸, heeft, in opdracht van Hendrik de Zeevaarder, de feiten voorgesteld alsof de vaart langsheen de Afrikaanse kust het voornaamste aspect had uitgemaakt van de activiteit van de Infant. We zullen hier onderzoeken of de verhouding tussen wat de Infant bewerkte in de archipels en wat verwezenlijkt werd langsheen de Afrikaanse kust wel degelijk is wat de traditionele historiografie heeft aangenomen onder invloed van de schitterend geschreven kroniek van Zurara.

Laten we beginnen met de archipels.

De onbewoonde eilandengroep der Madeira's werd in 1425 in bezit genomen door de Portugezen João Gonçalves Zarco en Tristão Vaz Teixeira, twee edelen uit het gevolg van prins Hendrik de Zeevaarder⁴⁹. Daarom gaf koning Duarte, die de troon had bestegen in 1433, de eilanden in leen aan zijn broeder de Infant. Hij deed zulks reeds gedurende zijn eerste regeringsjaar door een oorkonde van 26 september

⁴⁷ Cf. C. VERLINDEN : *La découverte des archipels de la „Méditerranée atlantique” (Canaries, Madères, Açores) et la navigation astronomique primitive (Revista Portuguesa de Historia, d. XVI, 1976, pp. 105-131).*

⁴⁸ Recente uitgave in twee delen door de Academia Portuguesa da Historia onder leiding van T. de Sousa Soares (Lissabon, 1978-1981).

⁴⁹ F. MACHADO in A. BAIÃO, H. CIDADE en M. MURIAS : *Historia da expansão portuguesa no mundo, d. I (Lissabon, 1937), p. 276 sqq.*

1433⁵⁰. De eigenlijke kolonisatie nam toen een aanvang, zoals bewezen wordt door een passus van een koninklijke oorkonde van dezelfde datum voor de Orde van Christus, waarvan Hendrik „regedor e governador” was. De koning zegt „agora novamente o dicto infant per nossa autoridade pobla”⁵¹. „Pobrar” betekent bevolken, dus koloniseren. „Novamente” onderstreept dat er een eerste poging is geweest bij de inbezitname, acht jaar vroeger, poging die waarschijnlijk mislukte doordat ze maritiem te weinig ondersteund was. Dit zal voortaan niet meer het geval zijn. Hendrik mag nu alle openbare werken ondernemen en grond verlenen.

Op 8 mei 1440 krijgt „Tristão, cavaleiro da minha casa”, in een oorkonde van de infant, een deel van Madeira waarvan de begrenzing wordt aangeduid. Deze Tristão is dezelfde als een van de inbezitnemers van 1425. Hij zal het gebied houden van de infant „em justiça e em direito”⁵². Hij zal het mogen overmaken aan zijn oudste zoon of aan de tweede en hun rechtstreekse afstammelingen. Tristão en zijn erfgenamen oefenen in naam van de infant de burgerlijke en strafrechtelijke rechtsmacht uit. Tristão verkrijgt ook het monopolie van de molens in zijn leen. De bevolking is dus merkkelijk toegenomen sedert 1433. Dit onderstelt een intense maritieme activiteit. Hetzelfde geldt voor het verlenen van gronden die binnen de vijf jaar moeten ontgonnen worden. Er is een voortdurende toestroming van bevolking, wat alleen verklaart dat het zwaar beboste eiland kon ontgonnen worden. De bewoners mogen het wild geworden vee doden, zowel in het leen waar ze wonen als elders. Er is dus ook vervoer van vee geweest. Wanneer in het eiland zelf tam veem vervoerd wordt moet het vast gehouden worden opdat het geen schade zou aanrichten, wat wijst op een zich vlug ontwikkelende exploitatie en dus ook weer op intens maritiem vervoer.

Op 1 november 1446 krijgt Bartolomeo Perestrello van de Infant een charter voor Porto Santo, insgelijks in de archipel der Madeira's⁵³. Deze Perestrello, wiens dochter later Christoffel Columbus huwde, was de zoon van Filippo Pallastrelli uit Piacenza, die zich omstreeks 1385 in Lissabon had gevestigd als handelaar. Zijn zoon had de meer Portugese naam Perestrello aangenomen. Evenals Tristão in 1440 verschijnt Perestrello in 1446 als „cavaleiro da casa” van de Infant. Hij ook moet het eiland — „minha hilha” zegt de prins — besturen „cum justiça e direito”. De schenking is erfelijk. Ook hier heeft de leenman het monopolie der molens. Een ander banaliteitsrecht betreft de waterleidingen, die uit planken vervaardigd waren en dienden voor irrigatie. Er waren ook machines (engenho) voor het ontginnen van ijzererts of aders van andere metalen.

Perestrello krijgt de schenking van 1446 als beloning voor zijn werk als kolonisatie-ondernemer⁵⁴. Hij is als zodanig zeer efficiënt geweest. Toen Alvise da

⁵⁰ SILVA MARQUES: *op. cit.*, d. I, n° 256, p. 272.

⁵¹ *Ibid.*, n° 257, p. 273.

⁵² *Ibid.*, n° 314, p. 400.

⁵³ *Op. cit.*, n° 353, p. 449.

⁵⁴ „por elle ser o primeiro que por meu mandado a dicta ylha pobrou”.

Cà da Mosto, de Venitiaanse medewerker van Hendrik de Zeevaarder's laatste jaren, in 1455 Porto Santo bezocht noteerde hij dat het eiland in zijn onderhoud voorzag wat graangewassen betreft en dat het „abbondante di carne di bovi” was. Het produceerde ook een hars „sangue di drago” dat reeds geexporteerd werd⁵⁵. Dit alles onderstelt een aanzienlijke maritieme activiteit, des te meer daar een oorkonde van 1458 aantoont dat de infant zich verder interesseert voor de veeteelt op Porto Santo en dat de veestapel zich aanzienlijk heeft uitgebreid. Er zijn nu kudden in het ganse eiland⁵⁶.

Een charter van 3 mei 1447 betreffende gronden gelegen op Madeira toont dat de leenmannen van de infant zelf weer grond verlenen aan derden⁵⁷. Dit geschiedt met de verplichting te ontginnen. De afbakening ten opzichte van andere reeds toegekende gronden wordt nauwkeurig beschreven, wat wijst op een intense immigratie. De ontginning moet nu gebeuren binnen de 3 jaar. Zulks toont aan dat het rythme van de immigratie nog is toegenomen sedert 1449. Er zijn nu ook notarissen op het eiland om stukken zoals dat van 1447 op te stellen. In 1448 is de economie van Madeira reeds voldoende gevorderd opdat de belastingen die ze opbrengt aan de infant, zouden toelaten Lanzarote in de Canarische archipel te kopen tegen een jaarlijkse rente op deze inkomsten⁵⁸. Dit moet geregeld worden door de beambten van de infant op Madeira.

In 1452 wordt door Hendrik de Zeevaarder een kontrakt afgesloten dat van aanzienlijke economische betekenis was. De infant verleent aan Diogo de Teyve, zijn „escudeiro”, het recht een machine op te richten om suiker te fabriceren⁵⁹. Daarmee begint een produktie die de ontwikkeling van Madeira aanzienlijk heeft versneld, zoals Alvise da Cà da Mosto het reeds in 1455 noteert. De maritieme betrekkingen worden daardoor nog geactiveerd en zullen steeds toenemen⁶⁰.

Ook vreemdelingen worden nu naar het eiland gelokt. In 1457 heeft een Duitser, Hendrik „cavaleiro de Santa Catarina”, een stuk grond bekomen, waarop hij met 7 à 8 landbouwers, misschien ook Duitsers, wijn en suiker produceert. Hij mag ook huizen en een kapel bouwen⁶¹.

De maritieme en economische activiteit op de Madeira's loopt parallel met die op de Azoren.

Door een diploma van Alfons V van 2 juli 1439 bekomt Hendrik de Zeevaarder de toelating om zeven eilanden van de archipel, waarop hij voorafgaandelijk schapen heeft doen ontschepen, te koloniseren⁶². Het spreekt vanzelf dat zulks ook weer een

⁵⁵ R. CADDEO : *op. cit.*, p. 171.

⁵⁶ SILVA MARQUES : *op. cit.*, d. I, pp. 548-550.

⁵⁷ *Ibid.*, n° 356, p. 453.

⁵⁸ *Ibid.*, n° 359, p. 457.

⁵⁹ SILVA MARQUES : *op. cit.*, d. II, n° 222, p. 343.

⁶⁰ C. VERLINDEN : *Les débuts de la production et de l'exportation du sucre à Madère (Miscellanea L. Dal Pane, Bologna, 1982, p. 301-310).*

⁶¹ SILVA MARQUES : *op. cit.*, d. I, n° 423, p. 541.

⁶² *Ibid.*, n° 316, p. 401.

aanzienlijke maritieme activiteit veronderstelt. Van 1443 af gaat export van de nieuwe kolonies naar het moederland⁶³. Op 2 maart 1450 wordt „a ilha de Jesu Christo”, tegenwoordig Terceira, aan „Jacome de Bruges, natural do condado de Flandes” geschonken⁶⁴. De schenker is Hendrik de Zeevaarder en Jacob van Brugge bekomt de „capitania” van het eiland. De bevolking begint nu toe te nemen en dus ook de betrekkingen over zee met het moederland.

Op het einde van zijn leven is Hendrik ook nog heer geworden van vijf der Kaap-Verdische eilanden gevonden door de Genuees Antonio da Noli „em vida do Infante dom Amrrique” zegt een oorkonde van 19 september 1462⁶⁵, wat minder dan twee jaar na de dood van de Zeevaarder op 13 november 1460. Wij zullen op de bedrijvigheid van deze Genuees nog verder terugkomen. Reeds voor hem was de Venetiaan Alvise da Cà da Mosto, die ook in dienst stond van Hendrik, naar de archipel geweest⁶⁶. Met Antonio da Noli is de eigenlijke kolonisatie begonnen.

Ik heb elders aangetoond dat Hendrik de Zeevaarder in wat hij beschouwde als zijn eilandenrijk een van de hoofdaspecten van zijn activiteit zag. Dit moge blijken uit het volgende.

Wanneer men de koloniale privileges die de Infant verleende zorgvuldig onderzoekt bemerkt men dat hij vaak getracht heeft zijn rechtsmacht, en dus zijn autonomie, ten nadele van het koninklijk gezag uit te breiden⁶⁷. Hij heeft een eigen raad voor zijn eilanden in het leven geroepen⁶⁸. Hij benoemt de ambtenaren van hogere graad, die elders door de koning worden aangesteld. In 1450, in het reeds vermelde diploma voor Jacob van Brugge aangaande Terceira in de Azoren, spreekt hij zelfs van „minha real autoridade como senhor das ilhas”. Het adjectief „real” is opvallend en slaat zo niet op een feit, dan toch op een bedoeling. Nog in juli 1460, kort vóór zijn dood, betwist Hendrik de opperste rechtsmacht over twee van de Azoren aan de koninklijke rechtbank⁶⁹. In september is hij ziek. Op 28 oktober laat hij zijn testament opstellen. Nu onderwerpt hij zich volledig aan de koning en verklaart uitdrukkelijk „por que seu he todo o de que faço este testamento” d.i. ook de eilanden die hij voorheen autonoom trachtte te houden. Twee weken na de dood van Hendrik, door een diploma van 3 december 1460, schenkt de koning al de eilanden die de infant bezat aan Dom Fernando, aangenomen zoon van de Zeevaarder. De eenheid van dat bezit wordt aldus erkend, en de autonomie zal, tegen de verwachting van de koning in, voortgezet worden⁷⁰.

⁶³ *Ibid.*, n° 334, p. 425.

⁶⁴ *Ibid.*, n° 373, p. 470.

⁶⁵ RAMOS COELHO : *Alguns documentos do arquivo nacional da Torre do Tombo* (Lissabon, 1892), p. 31.

⁶⁶ C. VERLINDEN : *Navigateurs, marchands et colons italiens au service de la découverte et de la colonisation portugaise sous Henri le Navigateur (Le Moyen Âge, 1958)*, p. 476 sqq.

⁶⁷ C. VERLINDEN : *Henri le Navigateur songea-t-il à créer un «État» insulaire ? (Revista Portuguesa de Historia, d. XII, 1969, pp. 281-292)*.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 284.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 287.

⁷⁰ C. VERLINDEN : *L'Infant Dom Fernando comme administrateur colonial à Madère, aux Açores et au Cap Vert (1460-1470)*. (*Revista da Universidade de Coimbra, d. 39, 1984, pp. 255-270*).

De bedoeling van Hendrik de Zeevaarder om zich een eilandenrijk te verzekeren komt ook uit doordat hij getracht heeft zich te doen gelden in de Canarische archipel, waar ondertussen de Castiliaanse heerschappij zich meer en meer gevestigd had.

Volgens hoofdstuk LXXIX van de Cronica van Zurara zond de infant in 1424 een belangrijke expeditie naar Gran Canaria, die echter mislukte. In feite geldt het hier een koninklijke expeditie, die slecht voorbereid was, zoals ik elders heb aangetoond ⁷¹. In 1434 zond Hendrik – of de koning ? – een expeditie naar een der Canarische eilanden, waarschijnlijk Gran Canaria, die ook weer mislukte en eindigde met een aanval op Lanzarote ⁷², dat, zoals we gezien hebben ⁷³, tussen ± 1370 en ± 1385 Portugees was geweest. Wat er ook van zij in 1448 heeft Hendrik Lanzarote gekocht tegen een jaarlijkse rente te betalen aan Maciot de Béthencourt, erfgenaam van Jean de Béthencourt de veroveraar voor rekening van Castilië in 1402-1403 ⁷⁴. Hendrik heeft in 1450 getracht zich werkelijk meester te maken van Lanzarote maar is daarin niet geslaagd ⁷⁵. In 1454 trachtte hij nog andere Canarische eilanden af te kopen van Castiliaanse vazallen, maar ook dit mislukte ⁷⁶. De pogingen van Hendrik de Zeevaarder in de Canarische archipel liepen dus alle uit op mislukkingen. Dit belet echter niet dat ze aantonen dat hij ook daar getracht heeft zijn eilandenrijk een zo breed mogelijke basis te geven.

In tegenstelling met de veelvuldige betrekkingen tussen de eilanden van de Infant, onderling en met het moederland, gold het voor Afrika alleen kustvaart met zeer weinig schepen. We zijn daarover uitsluitend ingelicht door de kroniek van Zurara. Van de 97 hoofdstukken van dit werk handelen alleen 7 over de eilanden en dan nog op zeer oppervlakkige wijze. De 90 andere hebben het, met ontelbare bijzonderheden, over de individuele vaarten van de mannen van de Zeevaarder langsheen de kust en vooral over de Moorse en zwarte slaven die ze er weg haalden. Van 1441 tot 1448 waren er dit volgens Zurara 927 ⁷⁷.

In 1434 was Gil Eannes wat verder dan de onbeduidende Kaap Bojador geraakt, waar tot dan toe de Portugese kustvaart stopte. Het volgende jaar raakte men ongeveer 200 mijl meer naar het zuiden. In 1436 werd de woestijngordel voorbij gestevend en Kaap Blanco, nog 200 mijl verder, bereikt. Tot 1441 waren er geen verdere tochten, maar toen bereikten Antão Gonçalves en Nuno Tristão Rio de Oro en haalden er slaven weg. Van daaruit werd de bocht van Arguim bereikt waar in 1448 een fort werd opgericht dat wat later een basis voor slavenhandel werd. In 1445 was de Senegal een eind opgevaren en in 1447 bereikte Alvaro Fernandes de hoogte van het latere

⁷¹ C. VERLINDEN : *Henri le Navigateur et les Iles Canaries. (In Memoriam Teixeira da Mota, Lissabon, 1987)*, p. 49.

⁷² *Ibid.*, p. 50.

⁷³ Cf. *supra*, p. 16.

⁷⁴ J. DIAS DINIS : *Monumenta Henricina*, d. IX, p. 274.

⁷⁵ *Ibid.*, d. XI, pp. 176 sq.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 243.

⁷⁷ Hoofdstuk 96.

Konakry in vroeger Frans Guinea. Toen onderbrak de burgeroorlog in Portugal de ontdekking der kust, die niet hernomen werd vóórdat in 1455 de Venetiaan Alvise da Cà da Mosto in de dienst van de Infant trad ⁷⁸. Daar deze zich vooral verdienstelijk maakte door de ontdekking van de Kaapverdische archipel, zullen we hier eerst even trachten te bepalen tot waar de kust gevolgd was in 1460, het jaar van de dood van de Zeevaarder.

Van de reis van Pedro de Sintra, die Sierra Leone en Liberia bereikte, heeft Hendrik de resultaten niet meer gekend. Men moet dus de kustvaarten die op zijn bevel werden uitgevoerd vóór Sierra Leone afsluiten, bijgevolg lang vóór het gebied waar de golf van Guinea begint ⁷⁹. Dit is van het grootste belang voor het beoordelen van het vaak aan Hendrik toegeschreven plan voor de omzeiling van Afrika. We kunnen echter nu reeds besluiten dat het zeer grote merendeel van de maritieme activiteit van de bemanningen van Hendrik de Zeevaarder gericht was op de eilanden en niet op de Afrikaanse kust. De vooruitgang daarlangs is zeker van groot belang, maar de proportie in de bedrijvigheid is het omgekeerde van wat ze bij Zurara schijnt te zijn. Voor de eilanden geldt de voortdurende heen- en weervaart van talrijke schepen, voor de kust alleen expedities van een of twee karvelen en dan nog met meerdere en soms lange onderbrekingen zoals van 1436 tot 1441, van 1447 tot 1455.

Vóórdat we deze paragraaf afsluiten zullen we enige aandacht wijden aan de rol als ontdekkers van de Italiaanse medewerkers van Hendrik de Zeevaarder's laatste jaren, nl. Alvise da Cà da Mosto en Antonio da Noli.

In 1456 werd Cà da Mosto door een storm van de kust verwijderd op de hoogte van Kaap Blanco. Na twee nachten en drie dagen ontdekte hij twee onbekende eilanden. Twee andere werden gezien. Het was een deel van de Kaap-Verdische archipel, nl. de eilanden Santiago, Maio, Boa Vista en Sal, waarvan de Venetiaan de relatieve ligging ten opzichte van elkaar zeer nauwkeurig en correct aangeeft ⁸⁰. In 1460 begint de Genuees Antonio da Noli de kolonisatie van Santiago en ontdekt ook Fogo ⁸¹. De zeven andere eilanden werden ontdekt in 1462 door Diogo Afonso, escudeiro van Dom Fernando, opvolger van Hendrik de Zeevaarder ⁸². Vanuit Santiago zond Antonio da Noli vóór 1469, datum van het verdrag afgesloten door Alfons V met Fernão Gomes, een karveel langs de kust van Guinea ⁸³. Dit was het verste punt dat bereikt werd door een gewezen medewerker van Hendrik de Zeevaarder, maar ettelijke jaren na diens dood.

⁷⁸ C. VERLINDEN : *Portugiesische und Spanische Entdeckungs- und Eroberungsfahrten (Seculum Weltgeschichte, d. VIII. Die Überseeische Welt und ihre Erschliessung (Bern, 1959), p. 279-318)*. Over het begin van de slavenhandel cf. C. VERLINDEN : *Les débuts de la traite portugaise en Afrique (1433-1448) (Miscellanea Mediaevalia in memoriam J. F. Niermeyer, Groningen, 1967, p. 365-377)*.

⁷⁹ D. PERES : *Viagens de Luis de Cadamosto e Pedro de Sintra (Lissabon, 1948)*.

⁸⁰ CADDEO, *op. cit.*, p. 261.

⁸¹ C. VERLINDEN : *Navigateurs, marchands et colons*, p. 496.

⁸² *Ibid.*

⁸³ C. VERLINDEN : *Antonio da Noli et la colonisation des Iles du Cap Vert (Miscellanea Storica Ligure, d. III, 1963), p. 136*.

IV. Van de Golf van Guinea tot aan de Evenaar

Wat Hendrik nog geweten heeft van de Kaap-Verdische archipel kon hem niet toelaten aan de omvaart van Afrika te denken. Nochtans heeft men de beroemde pauselijke bul van 1455 (8 januari, Romanus Pontifex, van Nicolaas V) in die zin willen interpreteren. Merken we eerst al op dat deze bul valt vóór de ontdekking in 1456 van de Kaap-Verdische archipel, het meest verwijderde gebied waarmee Hendrik bekend werd. Hij kon dus onmogelijk denken aan een omvaart van Afrika vermits de Golf van Guinea nog niet bereikt was, waar de kust naar het oosten ombuigt. Wat de bul zegt over de „meridionales et orientales plagas” en over de „Indos” is zuiver rhetorisch en heeft, in 1455, niet de minste concrete betekenis. Waarom het eigenlijk gaat heeft Ch. M. de Witte zeer goed gezien in zijn reeks studiën over „Les bulles pontificales et l’expansion portugaise au xve siècle”⁸⁴. De bul eindigt met „l’interdiction stricte à tous les fidèles sous peine d’excommunication ou d’interdit d’enfreindre le monopole du Portugal ou de le troubler de quelque manière que ce soit dans ses possessions et la poursuite de sa conquête”, besluit deze geleerde. We weten tot waar deze inbezitname toen reikte en meer kon toen niet bedoeld zijn.

Koning Alfons V heeft na de dood van Hendrik de Zeevaarder geen belang meer gesteld in de verdere verkenning der Afrikaanse westkust totdat in 1469 het verdrag met Fernão Gomes werd afgesloten⁸⁵. Dit deed echter wel zijn broeder Dom Fernando, de aangenomen zoon van Hendrik, die in 1466 voor zijn kolonisten op Santiago in de Kaap-Verdische archipel het recht had bedongen met gans Guinea betrekkingen te onderhouden⁸⁶. We vernemen door een diploma van 1472 dat Antonio da Noli, die kapitein was van Santiago, Gomes in Guinea was voorafgegaan. Voortaan wordt hem verboden daarheen te varen⁸⁷.

Onder Fernão Gomes boekte de verkenning der kust aanzienlijke vooruitgang, zonder dat daarbij de koning een eigenlijke rol speelde, wat misschien wel het geval was voor de nochtans zeer jeugdige kroonprins, de latere koning João II. Gomes, zelf een groothandelaar die te Lissabon bleef, gebruikte uitstekende kapiteins. De eerste drie daarvan, Soeiro da Costa, João de Santarem en Pero de Escobar stevenden steeds meer oostwaarts langs de kust van Guinea totdat, in de eerste dagen van 1471, het punt bereikt werd waar een tiental jaren later São Jorge da Mina, de goud- en slavenhaven van latere tijd, werd gesticht⁸⁸. Fernando Po zette de verkenning der kust van Guinea voort en ontdekte het eiland dat nog steeds zijn naam draagt⁸⁹. De laatste twee kapiteins van Gomes, Lopo Gonsalvez en Ruy de Sequeira, overschreden de

⁸⁴ *Revue d’histoire ecclésiastique* 1953 tot 1958, vooral 1956, p. 430.

⁸⁵ Cf. *infra* pp. 23.

⁸⁶ A. J. DIAS DINIS: *Estudos Henriquinos*, d. I (Coimbra, 1960), p. 483.

⁸⁷ *Op. cit.* pp. 495 sqq.

⁸⁸ G. HAMANN: *Der Eintritt der südlichen Hemisphäre in die Europäische Geschichte* (Wenen, 1968), pp. 86 sq.

⁸⁹ *Ibid.*, p. 92.

evenaar⁹⁰. Deze overgangperiode eindigt met het laatste jaar van het contract van Gomes in 1474.

Tot 1481, eerste jaar van de regering van de buitengewoon krachtdadige João II, werd niets meer ondernomen, maar nu volgden de belangrijke feiten zich ononderbroken op, zodat de periode die nu begint de grootste in de geschiedenis van de aanvang van de Portugese maritieme expansie mag heten.

In het begin van 1482 werd São Jorge da Mina tot een belangrijke basis gemaakt voor het voortzetten der ontdekkingen in zuidelijke richting langsheen de West-Afrikaanse kust bezuiden de Golf van Guinea.

In 1482-84 valt dan Diogo Cão's eerste reis. Vanaf de door de laatste kapiteins van Gomes bereikte punten verliep deze reis in niet alleen geografisch maar ook nautisch onbekend gebied. Tot daartoe hadden stromingen en winden steeds de Portugese ontdekkingen vergemakkelijkt. Reeds van de Portugese kust af voert een gunstige stroming naar Noord-West Afrika. Langs de kust van Marokko en Mauritanie voert dan de Canarische stroming naar het zuiden en brengt de zeilschepen bijna vanzelf tot Kaap Verde en het begin van de Golf van Guinea. Men ziet dus dat de verkenning van Afrika's westkust onder Hendrik de Zeevaarder door deze stromingen begunstigd en vergemakkelijkt werd, terwijl, zoals hoger aangetoond, het terugkeren vanaf de Canarische eilanden versneld werd door de passaatwind die, reeds veel vroeger, de ontdekking van de Madeira's en de Azoren in de hand werkte. Ook langsheen de kust van de Golf van Guinea hielp een West-Oost-stroming de scheepvaart, terwijl in open zee een tegenovergestelde stroming de terugtocht makkelijker maakte. Ten zuiden daarvan waren de problemen groter. De Benguela-stroming gaat in noordelijke richting langsheen de kust die in zuidelijke richting moest verkend worden. Er was wel een noord-zuidelijke stroming in open zee, maar dat moest eerst ontdekt worden. Daarenboven speelden windstiltten een aanzienlijke rol⁹¹.

V. Het toppunt onder João II

Het eerste belangrijke resultaat van de eerste reis van Cão was de ontdekking van de monding van de Congo-stroom, waar, waarschijnlijk op 23 april 1483, een gedenkzuil of *padrão* werd geplaatst⁹². Daarna werd de kust van Angola gevolgd tot Mossamedes – of althans tot de plaats die thans zo heet – dat nog in augustus van hetzelfde jaar bereikt werd⁹³. Een oostwaartse geringe ombuiging van de kust werd daar door Cão verkeerdelijk geïnterpreteerd als een mogelijke toegang tot de oostkust van Afrika via het, verkeerd gelocaliseerde, zuidelijke uiteinde van dat vasteland. Dit

⁹⁰ *Ibid.*, p. 100.

⁹¹ G. SCHOTT : *Geographie des Atlantischen Ozeans* (Hamburg, 1926), pp. 144 sqq., 169 sqq., 218 sqq.

⁹² HAMANN : *op. cit.*, p. 160.

⁹³ *Ibid.*, pp. 167, 171.

gaf aanleiding tot de terugkeer naar het noorden en het moederland. De sprong naar het zuiden in één enkele reis was geweldig geweest. Men merkt dat het rythme der ontdekking onder João II zeer veel sneller is dan onder Hendrik de Zeevaarder en zelfs onder Gomes, niettegenstaande grotere problemen zowel op nautisch gebied als wat de afgelegde afstanden betreft.

Zoals de Oração van 11 december 1485 van de Portugese gezant Vasco Fernandes de Lucena aan paus Innocentius VIII het voorstelt dacht men in Portugal nu het „Prassum promontorium” van Ptolemaeus bereikt te hebben dat de Indische Oceaan van de Atlantische moest scheiden⁹⁴. Om dit voorbij te streven werd de tweede reis van Diogo Cão voorbereid. Gedurende deze tweede reis bereikte deze grote zeevaarder een punt enigzins ten zuiden van Lüderitz-Baai in Namibië, zoals de kaart van Henricus Martellus Germanus (1489) aantoont⁹⁵. Deze laatste bron zegt ook in een opschrift dat Cão daar stierf, wat bevestigd wordt door het proces-verbaal of „parecer” van de commissie van zeevaartkundigen die te Badajoz vergaderde in 1524 voor het vastleggen van de grenslijn tussen Portugese en Spaanse bezittingen vooral in de Molukken⁹⁶.

De expeditie was terug in Portugal zonder haar leider, waarschijnlijk in het voorjaar van 1486⁹⁷. Het is inderdaad omtrent het midden van dat jaar dat João II de beslissingen begint te nemen die van 1487 het belangrijkste jaar in de geschiedenis van de aanvang van de Portugese maritieme expansie zullen maken. De koning laat nu in drie richtingen zoeken naar de zeeweg naar Indië. Nog nooit was een dergelijke breedte van visie aan de dag gelegd.

De ontgoocheling die de mislukking van de tweede reis van Cão bij de koning had verwekt was er de rede van dat hij zich opnieuw ging interesseren aan de idee die Columbus vruchteloos aan zijn hof had verdedigd, nl. Indië langs het westen te bereiken. Maar dit was slechts een aspect van de buitengewone rijkdom aan concepten die toen bij João II opgingen. Terzelfdertijd besloot hij de poging van Cão weer op te vatten en dit leidde tot de expeditie van Bartolomeu Dias, die Kaap de Goede Hoop zal omzeilen, terwijl een andere missie, op mohamedaanse schepen, de Afrikaanse oostkust zal volgen in zuid-noordelijke richting, na ook Indië te hebben aangedaan. Dit alles overtrof geweldig al wat de Portugezen onder Hendrik de Zeevaarder en Fernão Gomes hadden ondernomen en maakt van João II de grootste figuur in de geschiedenis van de Portugese maritieme expansie, waarvan de evolutie aldus in een nieuw licht komt te staan.

We zullen eerst aandacht schenken aan de poging in westelijke richting. Op 24 juli 1486 bekrachtigt koning João II een twaalf dagen vroeger afgesloten contract

⁹⁴ A. FONTOURA DA COSTA : *As portas da India em 1484* (Lissabon, 1936), pp. 63 sqq.

⁹⁵ HAMANN : *op. cit.*, p. 248.

⁹⁶ NAVARRETE : *Colección de los viajes*, d. II (Madrid, 1825), pp. 343 sqq.

⁹⁷ De ganse chronologie van de tweede reis van Cão is tot nog toe onduidelijk. Cf. infra over de afsluiting van het contract van 24 juli 1486 dat bedoeld was als eerste poging om de ontgoocheling na de reizen van Cão goed te maken.

tussen Fernão Dulmo (Ferdinand van Olmen)⁹⁸ en Johan Afonso do Estreito, een rijke kolonist op Madeira. De eerste, die begiftigde kapitein was op Terceira in de Azoren, heeft aan de koning verklaard „como elle nos (d.i. aan de koning) queria dar achada huãa grande ylha ou ylhas o terra firme per costa que se presume ser a ylha das Sete Cidades, e esto todo aa sua propria custa e despesa”⁹⁹. Nu speelt dit eiland der Zeven Steden een rol in de voorstellen die Columbus aan koning João II had gedaan voor het bereiken van Indië langs het Westen, en wel vóódat hij op het einde van 1484 of het begin van 1485¹⁰⁰ Portugal verliet nadat zijn voorstel was afgewezen. Dit eiland moest de eerste pleisterplaats zijn op de westelijke weg naar Indië. Koning João zou zich voor deze route niet meer hebben geïnteresseerd indien de tweede reis van Cão de Indische Oceaan had bereikt, zoals verhoopt was.

De reis van Olmen en Estreito werd inderdaad ondernomen en wel vóór maart 1487¹⁰¹. Ze mislukte echter, hetgeen voor gevolg had dat João II nog eens beroep deed op Columbus, die zich in Spanje bevond. Deze kwam naar Portugal, maar was er getuige van de terugkomst van Bartolomeu Dias in december 1488 na zijn geslaagde omzeiling van Kaap de Goede Hoop¹⁰². De zuidoostelijke weg naar Indië lag dus open, des te meer daar de oostkust van Afrika ondertussen verkend was geworden, maar op Arabische schepen, door Pero da Covilhão. Voor Columbus was er natuurlijk in Portugal geen kans meer weggelegd. Zijn terugkeer naar Spanje zou leiden tot zijn afvaart in westelijke richting en de ontdekking van Amerika – en natuurlijk niet van Indië! – in 1492.

Voor Portugal was het beslissende moment de zending van Pero da Covilhão, ook in 1487, het jaar der grote initiatieven van koning João II¹⁰³.

Schier al wat bekend is over Pero da Covilhão komt uit het verhaal van Pater Francisco Alvares over een Portugees gezantschap naar Abessynië in de jaren 1520-27¹⁰⁴. Covilhão werd namelijk, na zijn reizen naar Indië en Oost-Afrika, gevangen gehouden door de negus. Hij vertelde zijn lotgevallen aan Francisco Alvares, kapelaan van het hoofd van de zending van 1520. Hij was page geweest aan het hof van Alfons V van Portugal en diende later João II. Hij kende Arabisch want hij was koninklijk agent geweest in Tlemcen en Fez in Noord-Afrika. Samen met

⁹⁸ C. VERLINDEN : *Een Vlaamse voorloper van Columbus : Ferdinand van Olmen (1487)* (Tijdschrift voor Geschiedenis 1961, p. 506-516).

⁹⁹ RAMOS COELHO : *Alguns documentos do arquivo nacional da Torre do Tombo* (Lissabon, 1892), p. 58.

¹⁰⁰ J. MANZANO : *Cristóbal Colón. Siete años decisivos de su vida. 1485-1492* (Madrid, 1964), pp. 21 sqq.

¹⁰¹ C. VERLINDEN : *Een Vlaamse voorloper, loc. cit.*

¹⁰² C. VERLINDEN : *Christophe Colomb et Barthélemy Dias (Acedemia das Ciencias de Lisboa. Instituto de altos estudos, Nova Serie, Fasc. VI, Lissabon, 1979).*

¹⁰³ C. VERLINDEN : *La signification de l'année 1487 dans l'histoire de la découverte et de l'expansion portugaises (Revue d'histoire économique et sociale, t. XLII, 1964, pp. 485-498).*

¹⁰⁴ Engelse vertaling van LORD STANLEY OF ALDERLEY : *Narrative of the Portuguese Embassy to Abyssinia during the years 1520-27 by Father Francisco Alvarez* (Hakluyt Society, 64, Londen, 1882), pp. 177 sq., 254 sq., 265 sq., 289, 350.

Afonso de Paiva werd hij door koning João belast het land van Pape Jan, d.i. Abessynië, te bereiken en vooral de plaatsen van herkomst van de specerijen te lokaliseren. Hij moest ook de Arabische handelsrouten langsheen de oost-kust van Afrika volgen om te onderzoeken in hoeverre zij door de Portugezen zouden kunnen bereikt worden in aansluiting met de vorderingen die ze gemaakt hadden langsheen de zuid-westelijke kust van Afrika en weldra voorbij Kaap de Goede Hoop.

Op 7 mei 1487 vertrokken Covilhão en Paiva uit Santarem, terwijl Bartolomeu Dias Lissabon verliet in augustus van datzelfde jaar en aldus de tocht ondernam die de zuidpunt van Afrika zou overschrijden. De eerste twee hadden een wereldkaart bij naar het type van die van de Venetiaanse van Fra Mauro uit 1460, die hun enige inlichtingen bezorgde over Abessynië, Oost-Afrika en een deel van de Indische Oceaan¹⁰⁵.

Een Portugees schip bracht Covilhão en Paiva naar Egypte, waar ze eerst moeilijkheden hadden met de douanediensden in Alexandrië, maar zich daarna, vermomd, konden aansluiten bij een karavaan die naar Arabië trok. Zij gingen aldus overland tot aan het schiereiland Sinaï en vandaar per schip naar Aden. Paiva vertrok vandaar naar Abessynië, dat hij niet bereikte daar hij onderweg overleed. Covilhão integendeel voer naar Indië op een Arabisch schip, tien jaar vóór Vasco da Gama, en bezocht er Cananor, Calicut en Goa, de latere hoofdstad van Portugees Indië. Van Aden naar Cananor was hij in één maand tijd aan boord van dat Arabisch schip gezeild. Hij leerde aldus het mechanisme van de moesson kennen, des te meer daar hij van uit Indië de Oceaan weer overstak naar de Afrikaanse kust en deze bereikte op de hoogte van Sofala op ongeveer 800 mijl van Kaap de Goede Hoop, d.i. slechts een paar honderd mijl boven het meest noordelijke punt dat Dias op de Afrikaanse oost-kust aandeed.

Hij volgde daarna de Afrikaanse kust van de Indische Oceaan en daarna van de Rode Zee. Van Suez begaf hij zich naar Cairo, waar hij Josef van Lamego en Abraham van Beja ontmoette, twee Portugese Joden die hem een brief van koning João brachten, waarin er werd op aangedrongen dat hij nog naar Ethiopië zou gaan, dat Paiva niet had kunnen bereiken en vanwaar hij niet meer naar Portugal kon terugkeren omdat hij er de toelating niet voor bekam van de negus, de Pape Jan van de middeleeuwse traditie. Voorheen was hij echter nog naar Ormuz op de Perzische Golf geweest, waar de zeeweg van uit Indië aansloot bij de landweg naar de Levant. Hij had aldus al de plaatsen bezocht die later onder Almeida en Albuquerque de basissen van de Portugese macht in de Indische Oceaan zouden worden, nl. de havens op de Afrikaanse oost-kust, Aden en Ormuz in zuid-westelijk Azië, Calicut en Goa in Indië.

Hij stelde in Caïro een rapport op voor koning João dat naar Portugal gebracht werd door Josef van Lamego, die in deze laatste stad schoenmaker was geweest. Alvares, die dit alles verhaalt, vat aldus deze brief samen : „E loguo hi escreveo pelo

¹⁰⁵ G. CRONE : *Fra Mauro's representation of the Indian Ocean and the eastern islands (Studi Colombiani, d. III, Genua 1952).*

iudeu çapateiro de Lamego em como tinha descoberto a canella e pimenta na cidade de Calecut, e que ho cravo vinha da fora, mas que tudo se ali averia, e que fora nas ditas cidades de Cananor, Calicut e Goa, tudo em costa, e que pera esto se poderia bem navegar polla sua costa e mares de Guine, vindo demandar ha costa de Çofala em que elle tambem fora, ou huma grande ilha a que os mouros chamam a Ilha da Lua. Dizem que tem trezentas legoas de costa e que de cada huma destas terras se poderia tomar a costa de Calecut”¹⁰⁶. Covilhão had dus kunnen vaststellen dat men kaneel en peper in Calicut kon kopen en dat de kruidnagels van verder kwamen. Hij deelde insgelijks aan de koning mede dat Sofala, waar hij geweest was, of anders het Maaneiland (Madagascar), konden bereikt worden vanuit de west-afrikaanse kust waarmee de Portugezen bekend waren. Vanuit Sofala of Madagascar kon men dan Calicut bereiken.

Het gold nu dit programma te verwezenlijken. In het eerste deel daarvan slaagde Bartholomeus Dias, in het tweede en laatste Vasco da Gama.

In augustus 1487 verliet Bartholomeus Dias Lissabon met twee karvelen en een klein proviandschip. De nautische kennis volstond nu om van Kaap Palmas rechtstreeks naar de monding van de Congo te varen zonder de kust te volgen. Na Lüderitz, reeds vermeld in verband met Diogo Cão, werd Dias van zijn koers gejaagd en omzeilde hij Kaap de Goede Hoop zonder het te weten. Daarna landde hij op ongeveer twee honderd mijl ten oosten van de Kaap in de Mossel Baai en stelde de oostwaartse richting van de kust vast, die hij daarna volgde in noord-oostelijke richting in de Indische Oceaan waar hij de monding bereikte van de Grote Vis Rivier. De bemanning sloeg toen aan het muiten en Dias moest noodgedwongen terugkeren. Gelukkig voor hem zag hij toen de Kaap, die hij Stormenkaap heette, wat door koning João II in Lissabon na de terugkeer in 1488 tot Kaap de Goede Hoop werd omgevormd¹⁰⁷.

Aldus kreeg Dias in Portugal de roem die Cão niet was toegekomen, alhoewel in de tijd tussen Fernão Gomes en Dias de grootste vorderingen door Cão waren gemaakt, die werkelijk de reus is geweest van de Afrikaanse ontdekking. Wat er ook van zij João II wist nu dat de wereld van de Indische Oceaan was bereikt waarover de brief van Covilhão hem inlichtte. De basis voor het bereiken van Indië was gelegd en wel door de beslissingen van de koning in het jaar 1487. De beslissende reis van Vasco da Gama was nu mogelijk. Zij ging echter slechts door tien jaar later en koning João II was ondertussen overleden in 1495. Hoe komt het dat gedurende de laatste jaren van de regering van deze tot daartoe zo krachtdadige koning niets werd ondernomen in de nu bereikte Indische Oceaan?

De eerste zeven jaar van de regering van João II hadden een reusachtige vooruitgang van de ontdekking meegebracht. De laatste zeven werden beheerst door

¹⁰⁶ Cf. Conde DE FICALHO: *Viagem de Pedro de Covilhan* (Lissabon, 1898), pp. 108 sq. en A. CORTESÃO: *O mistério de Vasco da Gama* (Coimbra, 1973), pp. 91-98.

¹⁰⁷ E. AXELSON: *South East Africa 1488-1530* (Londen, 1940), pp. 12 sqq.

de politiek in Portugal zelf en in hoofdzaak door de slechte verhouding met Castilië. De weg naar Indië lag open, maar werd niet gevolgd vóór de regering van João's opvolger Manuel de Gelukkige. Onder João II was de hoge Portugese adel niet betrouwbaar. Het opnemen van duizenden uit Spanje verdreven Joden stelde problemen. De kroonprins stierf; een onwettige zoon kon hem niet vervangen. De koning zelf werd ziek en stierf op veertigjarige leeftijd in 1495. In zijn korte regering was echter alles mogelijk geworden wat betreft de Portugese maritieme expansie in de Indische Oceaan. In de Atlantische Oceaan bewam João II nog door het verdrag van Tordesillas (1494) dat Brazilië in Portugees gebied kwam te liggen. Niemand heeft in de geschiedenis der Portugese expansie zo veel verwezenlijkt als hij.

VI. Vasco da Gama

De reis van Vasco da Gama was de eerste voornamelijk verwezenlijking van de regering van koning Manuel (1495-1521).

Wat was het probleem dat zich nu nog stelde? Eigenlijk kende men nu enerzijds de oost-kust van Zuid-Afrika tot aan de Grote Vis Rivier en daarna weer vanaf Sofala in noordelijke richting, terwijl men ook wist dat vanuit deze laatste strook Indië traditioneel door de Arabische scheepvaart bereikt werd. Men moest dus eerst herdoen wat Dias had gedaan, daarna het in verhouding korte kustgebied tussen het meest noordelijke door hem bereikte punt en Sofala verkennen, en eindelijk de nodige inlichtingen – en zo mogelijk leiding – bekomen om de overvaart naar Indie mogelijk te maken.

De inlichtingen van Pero da Covilhão schijnen het Portugese hof bereikt te hebben in 1491¹⁰⁸. Het jaar nadien was Columbus in de Antillen en bij zijn terugkomst in 1493 begonnen onmiddellijk de onderhandelingen tussen Portugal en Spanje die leidden tot het verdrag van Tordesillas (7 juni 1494). Op 25 oktober 1495 stierf koning João II. Misschien heeft de snelle opeenvolging van al die feiten ook wel iets te maken met het uitblijven van een beslissende tocht naar Indië. Dat er ondertussen toch wel voorbereidingen waren voor een dergelijke tocht is niet onmogelijk¹⁰⁹. Het is ook niet onmogelijk dat een of meer pogingen werden gedaan om Sofala te bereiken en zelfs dat Vasco da Gama daarbij betrokken was¹¹⁰.

Wat er ook van zij de vloot die Indië zou bereiken verliet Lissabon op 8 juli 1497 onder bevel van Vasco da Gama. Tot de Kaap-Verdische archipel werd de kust gevolgd, maar vandaar af toonden de loodsen, die onder de beste medewerkers van Cão en Dias waren gekozen, wat de Portugese nautiek toen vermocht. Van 3 augustus tot 4 november werd geen land gezien en men ging slechts aan wal op 130 mijl ten noorden van Kaap de Goede Hoop in de baai van Sint Helena in het land der

¹⁰⁸ A. CORTESÃO: *O mistério*, p. 97.

¹⁰⁹ *Ibid.*, pp. 167-172.

¹¹⁰ *Id.* pp. 177-187.

Hottentotten. Daarna werd de Kaap voorbijgesteefd en werd de Zambezi-monding bereikt, waar een maand rust werd genomen. Op 2 maart 1498 was Gama te Mozambique en op 15 april te Malindi ¹¹¹.

Daar werd een loods in dienst genomen die de vloot dwars door de Indische Oceaan rechtstreeks naar Indië zou voeren terwijl tot hiertoe, in Zuid-West en Zuid-Oost Afrika, meestal de kust werd gevolgd uitgenomen in het gebied van Sofala, waar de nautische moeilijkheden misschien wel waren bekend geraakt door de hoger vermelde mogelijke verkenningen helemaal op het einde van de regering van João II.

Wie was deze loods? De *De Asia*, dec. I, boek IV, hoofdst. VI van João de Barros noemt hem *Malemo Cana*, wat twee andere kroniekschrijvers, nl. Fernão Lopes de Castanheda en Damião de Goes ¹¹², verlengen tot *Canaqua*. *Malemo* is het arabisch mu'allim wat in het nautisch arabisch „meester der vaart” of loods betekent. *Canaqua* = *Kanaka* is ontleend aan het tamil van Zuid-Indië en betekent wiskundige of astronoom. In zijn boek over de Indische Oceaan zegt Duarte Barbosa, de schoonbroer van Magellaan, dat de Indische kooplieden en zeevaarders altijd de *Kanaka* raadpleegden bij het plannen van hun reizen. In twee arabische bronnen, nl. de *Al-bark al-Yamani* van Kutb ad-din en de *Muhit* van Sidi Ali ¹¹³ vernemen we dat de *Malemo Canaqua* van Vasco da Gama Ibn Madjid was, „de meest geloofwaardige der loodsen en der zeevaarders op de westkust van Indië”, zoals de laatst genoemde bron zegt.

Het arabisch hs. 2292 van de Bibliothèque Nationale te Parijs bevat 19 traktaten van Ibn Madjid. Met een ander hs. te Damascus en een te Leningrad konden 35 nautische verhandelingen van Ibn-Madjid geïdentificeerd worden, gedagtekend van 1460 tot en met 1494-95 ¹¹⁴. De inlichtingen over de moessons, over de lokale winden, over de kustvaart en de vaart in volle zee naar Indië die daarin voorkomen, zijn zeer degelijk.

Met Ibn Madjid bereikte de vloot van Vasco da Gama zonder moeite en in minder dan vier weken Calicut. Maar, eens aan land, had Vasco da Gama al zijn diplomatiek talent nodig. Op 9 september 1499 bracht de admiraal de eerste lading specerijen te Lissabon aan wal. Op het gebied van de economische geschiedenis ligt zijn verdienste, eerder dan op dat van de maritieme geschiedenis, waarin anderen, en groteren, hem waren vóór geweest en zijn werk hadden mogelijk gemaakt.

*
* *

Uit het onderzoek dat voorafgaat blijkt dat de Portugese maritieme expansie begint vóór Hendrik de Zeevaarder door toedoen van de Genuese zeelui die in dienst

¹¹¹ A. BALÃO : *Diario da viagem de Vasco da Gama* 2 d. (Porto, 1945).

¹¹² C. VERLINDEN : *Vasco da Gama in het licht van zijn Portugese en Arabische voorgangers* (*Mededelingen Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Kl. der Letteren*, d. XIX, 1957, nr. 4), p. 16, n. 3 en 4.

¹¹³ *Ibid.*, pp. 19 sq.

¹¹⁴ T. A. CHUMOVSKY : *Tres roteiros desconhecidos de Ahmad Ibn-Madjid, o piloto arabe de Vasco da Gama* (Lissabon, 1960) en COSTA BROCHADO : *O Piloto arabe de Vasco da Gama* (Lissabon, 1959).

van Portugal stonden. In de 14de eeuw reeds werden de Canarische eilanden, de Madeira's en de Azoren ontdekt, terwijl de eerste eilandengroep reeds kortstondig voor rekening van Portugal gekoloniseerd werd. Hendrik de Zeevaarder is meer de kolonisator van de eilanden, dan de ontdekker der Afrikaanse kust die zijn kapiteins slechts volgden tot de aanvang van de Golf van Guinea, terwijl het eilandenrijk de hoofdbekommernis van de Infant was, wat ook de welsprekende Zurara daarover moge geschreven hebben. In de Golf van Guinea was de tijd van de koopman-monopolist Fernão Gomes gekenmerkt door aanzienlijke vooruitgang der ontdekking zowel langs de kust als voor de eilanden. De grote sprong naar het zuiden had plaats onder João II en 1487 was het sleuteljaar der ontdekking, waarin, na Cão, Dias en Covilhão de weg naar de Indische Oceaan openlegden. Met de Vlaming Van Olmen werd dat zelfde jaar, de westelijke weg naar Indië opgegeven, die echter Columbus, voor rekening van Spanje en zonder dat hij het wist, wat later naar Amerika voerde. Alles werd voor Portugal mogelijk onder João II, de hoofdfiguur meer dan Hendrik de Zeevaarder, in de vroege geschiedenis der Portugese maritieme expansie. Vasco da Gama verschijnt, in het licht van zijn voorgangers en wegens de hulp van Ibn Madjid, als een minder grote figuur dan Dias en vooral Cão, beide medewerkers van João II.